Journal of Fiqh and Usul

HomePage: https://jfiqh.um.ac.ir/ Vol. 55, No. 2: Issue 133, Summer 2023, p.53-69

Online ISSN: 2538-3892 Print ISSN: 2008-9139

Receive Date: 29-08-2021 Revise Date: 13-03-2022 Accept Date: 16-03-2022

DOI: https://doi.org/10.22067/jfiqh.2022.72008.1166 Article type: Original

Dīyih (Atonement) and Arsh (Redress) of a Child's Broken Nose

Reza Poorsedghi, Researcher of jurisprudence studies, Forensic Medicine Center and PhD student of jurisprudence and fundamentals of law at Qom University (Corresponding author)

Email: rezapoorsedghi@gmail.com

Dr. Seyyed Youssef Alavi Vosoogi, Assistant Professor of Qom University

Abstract

Fracture of the nasal bone is one of the most common cases of fracture stated in jurisprudence books. It seems that the nose is absolutely considered as a single bone in jurisprudence books and the cost of its fracture is determined according to this concept. This is despite the fact that the child's nasal bone is not completely connected and is considered as a group of multiple bones from the medical and customary point of view.

The present article employs a critical-analytical method to analyze whether it is considered one fracture or two fractures if a fracture similar to an adult's fracture happens to a child's nose and leads to the breaking of two bones close to each other. A lack of related tradition in the issue of nasal bone fracture has complicated the investigation of this issue

The research shows that among the evidences presented for the equality of nasal bone fractures in children and adults, there is enough evidence to prove equality. The most important reason that can be provided for the equality of the Dīyih is referring to the application of similar traditions in other bones of the child, which have a similar situation. The application of the words of the jurists in expressing the ruling on the issue of Dīyih for fracture also supports such a conclusion.

Key words: fracture, bone, child's nose, Dīyih and Arsh.

Journal of Fiqh and Usul

HomePage: https://jfiqh.um.ac.ir/

سال ۵۵ - شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۳۳ - تابستان ۱۴۰۲، ص ۶۹ - ۵۳

شاپا الکترونیکی ۳۸۹۲-۲۵۳۸

شاپا چاپی ۹۱۳۹-۲۰۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

نوع مقاله :پژوهشی

DOI: https://doi.org/10.22067/jfiqh.2022.72008.1166

دیه و ارش شکستگی بینی کودک

رضا پورصدقی(نویسنده مسئول)

پژوهشگر مرکز مطالعات فقهی پزشکی قانونی و دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق دانشگاه قم

Email: rezapoorsedghi@gmail.com

دکتر سید یوسف علوی وثوقی

استادیار دانشگاه قم

چکیده

شکستگی استخوان بینی از موارد شایع شکستگی است که در کتب فقهی، حکم آن بیان شده است. به‌نظرمی‌رسد بینی در کتب فقهی به‌طور مطلق، استخوانی واحد محسوب شده و دیهٔ شکستگی آن نیز طبق چنین انگاره‌ای تعیین شده است و این در حالی است که استخوان بینی کودک کاملاً به هم متصل نیست و از منظر پزشکی و عرف، استخوان متعدد به شمار می‌رود. در این نوشتار به‌روش تحلیلی‌انتقادی این سؤال بررسی می‌شود که اگر شکستگی مشابه بزرگسالی که منجر به شکل‌گیری یک شکستگی است، در بینی کودک منجر به شکستن دو استخوان نزدیک به هم شود، یک شکستگی به‌شمارمی‌رود یا دو شکستگی؟ نبود روایت در مسئلهٔ شکستگی استخوانِ بینی، بررسی این مسئله را با پیچیدگی مواجه کرده است. نتیجه جستار حاضر نشان می‌دهد که از میان ادلهٔ ارائه‌شده برای برابری دیهٔ شکستگی استخوان بینی کودکان و بزرگسالان، دلیل کافی برای اثبات برابری وجود دارد. مهم‌ترین دلیلی که برای برابری دیه می‌توان اقامه کرد، مراجعه به اطلاق روایات مشابه در استخوان‌های دیگر کودک است که وضعیتی مشابه دارد و اطلاق کلام فقها در بیان حکم مسئلهٔ دیهٔ شکستگی نیز مؤید چنین نتیجه‌ای است.

واژگان کلیدی: شکستگی، استخوان، بینی کودک، دیه و ارش.

مقدمه

پیشرفت علم در ناحیهٔ پزشکی، راه‌های جدیدی برای درمان سریع و بهتر با کم‌ترین آسیب ارائه می‌کند و از سوی دیگر، سؤالات جدیدی را راجع به موضوعات پزشکی ازنظرِ حقوقی و فقهی ایجاد می‌کند که مستلزم کار پژوهشی مستمر و پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها از سوی کارشناسان فقهی و حقوقی است. از نتایج پیشرفت پزشکی، درک تفاوت بین آناتومی بزرگسالان با کودکان است؛ داده‌های پزشکی نشان می‌دهد در بدو تولد، اسکلت نوزاد هنوز در حال شکل‌گیری است. درحقیقت، استخوان‌ها تا بزرگسالی و حدود ۲۰سالگی به رشد کامل خود نمی‌رسند. نوزادان با بیش از ۲۷۵ استخوان متولد می‌شوند، اما بزرگسالان فقط ۲۰۶ استخوان دارند. این تفاوت به این دلیل است که بسیاری از استخوان‌های نوزاد در سال‌های مهم رشد با یکدیگر جوش می‌خورد.[1] استخوان‌های کودک از زمان تولد و قبل از آن در معرض شکل‌گیری و رشد سریع است و استخوان‌های درشت مانند جمجمه[2] و همچنین استخوان‌های ساق از پیوستگی برخوردار نیستند و این استخوان‌ها از چند استخوان شکل گرفته و با بافت هم‌بندی به یکدیگر متصل‌اند. به‌مرورزمان استخوان‌ها رشد می‌کنند و به هم نزدیکتر می‌شوند و درانت‌ها پس از مدتی به همدیگر متصل و استخوان واحدی را شکل می‌دهند؛ برای مثال، استخوان جمجمه در حدود ۲۱تا۲۲ ماهگی به هم متصل و استخوان واحدی را تشکیل می‌دهد. البته شاید تا سال‌ها این استخوان‌ها کامل به هم متصل نباشند و امکان جداسازی وجود داشته باشد.[3]

از سویی دیگر، شکستگی استخوان ازجمله مسائل مبتلابهی است که جامعه همیشه نیازمند نتایج پژوهش‌های پزشکی و فقهی و حقوقی مربوط به آن است؛ از این جمله، شکستگی بینی است که ازنظرِ فقهی بحث‌های زیادی راجع به آن شکل گرفته و دیه و ارش آن تعیین شده است. ولی علم پزشکی امروز راجع به همین مسئلهٔ ساده نیز سؤالات جدیدی را شکل داده است که علاوه بر پیشرفت علم پزشکی، ناشی از دقت‌های کارشناسان پزشکی قانونی است. از سؤالات مهمی که در این خصوص وجود دارد دیه و ارش شکستگی استخوان بینی کودک است. این پرسش ناشی از ناپیوستگی استخوان بینی کودک است؛ چراکه استخوان بینی در زمان کودکی از چند استخوان ناپیوسته تشکیل می‌شود و شکستگی آن ممکن است منجر به شکستگی چند استخوان مستقل شود. حال جای این پرسش است که آیا شکستن استخوان بینی در کودک که مصادف با شکستگی چند استخوان است موضوع چند دیه است یا باتوجه‌به اینکه در بزرگسالی

1 . madarsho. c om/article/fetal-development-bones.

۲. نگهدار، آناتومی استخوان و مفاصل، ۳۱۸.

3 . entokey. c om/pediatric-rhinology-developmental-aspects-and-surgery.

این استخوان‌ها پیوسته و استخوان واحدی را تشکیل خواهند داد، باید مجموع آن‌ها یک استخوان محسـوب شود؟ به‌عبارت‌دیگر، از دیدگاه شرع مقدس استخوان بینی به‌صورت مطلق، یک استخوان به شـمار مـی‌رود یا راجع به واحدبودن یا نبودن آن ساکت است؟ این پرسش بر مبنای مادهٔ ۵۶۹ قانون مجازات اسـلامی کـه برای شکستگی استخوان در فرض بهبود، دیهٔ مشـخص (یـک‌دهم دیـهٔ کامـل) تعیـین کـرده اسـت، شـکل می‌گیرد.

بحث شکستگی استخوان در کتب دیات مطرح شده و راجع به دیهٔ شکستگی استخوان بینی نیز سـخن به میان است. آنچه که از شکستگی استخوان بینی بیان شده اسـت دربـارهٔ مقـدار دیـه در فـروض مختلـف شکستگی، اعم از فساد و بهبود و عدم‌بهبود است،[۱] ولی راجع به دیهٔ شکستگی استخوان بینی کودک تاکنون اظهارنظری نشده است. در میان مقالات نیز هیچ اثری راجع به این موضوع وجود ندارد. مبتلابه‌بودن مسئله از یک سو و نبود اثر در این موضوع از سوی دیگر بر ضرورت مطالعهٔ حاضر افزوده است.

نوشـتار حاضـر از منـابع کتابخانـه‌ای بـه‌روش تحلیلی‌انتقـادی، ایـن موضـوع را بررسـی مـی‌کنـد. مفهوم‌شناسی و موضوع‌شناسی و بررسی ادلهٔ فقهی و حقوقی، مسئلهٔ ساختار کلـی ایـن نوشـتار را تشـکیل می‌دهد.

۱. بینی کودک

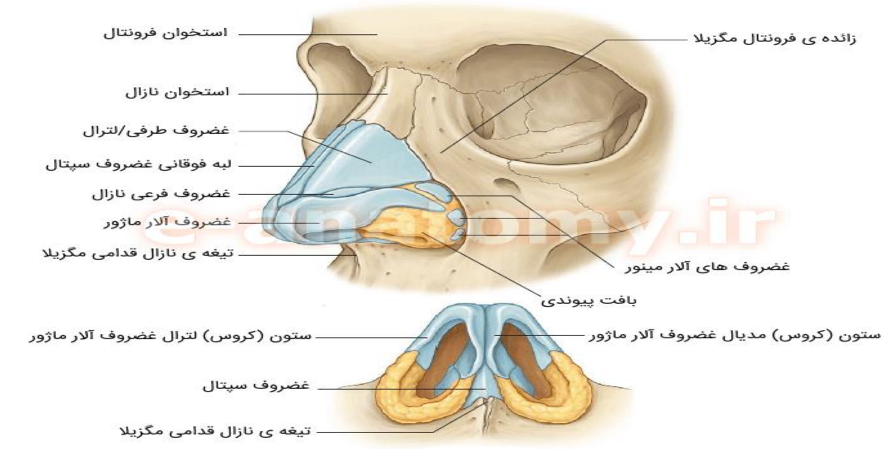
در هجم بینی چهار استخوان دخیل‌اند. دو استخوان که روی بینی را پوشش مـی‌دهنـد (اسـتخوان‌هـای نازال) و دو استخوان که از دو طرف صورت به‌سمت بالای بینی کشیده شده‌اند (زائـدهٔ فرونتـال مگـزیلا) و انت‌های استخوان تیغه میانی (سپتال).[۲] استخوان‌های بینی به‌صورت فیبری با استخوان‌های پیشانی و فـک بالا متصل می‌شوند و توسط غضروف‌های جانبی فوقانی حمایت می‌شوند.[۳] استخوان هـای بینـی دو نیمـه مستطیل هستند که به هم می‌رسند و پل بینی شما را تشکیل می‌دهند. بخیه نازو فرونتال که مفصلی فیبـری سفت و سخت است که دو نیمهٔ استخوان های بینی را به هم متصل می‌کنـد، ضـخیم‌ترین قسـمت بینـی را تشکیل می‌دهد.[۴]

۱. نک: حلی، ایضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد، ٦٨٩/٤؛ علامه حلی، ارشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، ٢٣٧/٢؛ علامه حلی، تبصرة المتعلمين فی أحكام الدين، ٢٠١؛ شهيد اول، غاية المراد فی شرح نكت الإرشاد، ٥٢٦/٤.

۲. الهی، استخوان شناسی به همراه مفاصل، ٤٢٥.

3 .https: //www. n cbi. n lm. n ih. g ov/pmc/articles/PMC3199823.

4 . www. v erywellhealth. c om/nasal-bone-anatomy-4588034.

در تصویر فوق می‌توان استخوان‌های بینی را مشاهده کرد.

آناتومی اسکلت بینی در نوزادان و بزرگسالان یکسان نیست.[۱] اسکلت بینی در نوزادان غضروفی است و از پریموردیوم غضروفی قاعدهٔ جمجمه امتداد می‌یابد. رشد تیغهٔ بینی سبب می‌شود که پل غضروفی بینی در موقعیت خود قرار گیرد و بازسازی استخوانی موقعیت‌های نهایی استخوان‌های بینی را دیکته می‌کند. کلاهک استخوانی که توسط استخوان‌های بینی تشکیل می‌شود، عمدتاً با رشد سپتوم غضروفی تکمیل می‌شود.[۲] در کودکان کوچک‌تر، استخوان‌های بینی در خط وسط توسط یک خط بخیهٔ باز از هم جدا می‌شوند و استخوان‌های بینی به‌صورت جانبی با فرایندهای فرونتال فک بالا هم‌پوشانی دارند.[۳]

استخوان‌های بینی در زمان کودکی از هم فاصله دارد و به‌واسطهٔ بافت نرمی که بعدها به تیغهٔ میانی تبدیل خواهد شد به یکدیگر متصل شده است.[۴]

1. https: //www. n cbi. n lm. n ih. g ov/pmc/articles/PMC, 3199823.

2 .academic. o up. c om/asj/article/35/3/242/201155.

3.Alcaraz, 1999, 175-84.

4 .entokey. c om/pediatric-rhinology-developmental-aspects-and-surgery.

در تصویر فوق این تیغه رؤیت‌شدنی است.[۱]

همان‌گونه که اشاره شد طبق برخی از تحقیقات، اسکلت بینی کودکان به جای استخوان از غضروف تشکیل شده است و به میزان بیشتری با کاهش برآمدگی جلویی روبه‌رو می‌شود.[۲] این مسئله بر چالش فقهی مسئله می‌افزاید.

۲. انحاء شکستگی

برای شکستگی بینی شقوق مختلفی می‌توان تصور کرد که در قانون مجازات اشاره شده است: ۱.شکستگی، سبب فساد و ازبین‌رفتن بینی شود؛ ۲. شکستگی همراه با بهبودی؛ ۳. شکستگی بدون بهبودی.[۳]

۲. ۱. شکستگی موجب فساد و ازبین‌رفتن بینی

در فرض اول، دیهٔ کامل بر شکستگی تعلق می‌گیرد. چند دلیل بر این مدعا درخورِ ارائه است: اجماع، روایات، قاعدهٔ واحد و اثنان.[٤]

1.-citation-۲www. v erywellhealth. c om/nasal-bone-anatomy, 4588034.

2. https: //www. n cbi. n lm. n ih. g ov/pmc/articles/PMC, 6715549.

۳. ق. م. ا. مادهٔ ۵۹۳.

٤. تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱٤۱.

أ. اجماع: برخی در این مسئله ادعای اجماع و عدم‌خلاف کرده‌اند.[۱]

نقد دلیل اجماع: تعبدی‌بودن این اجماع به‌دلیل مدرکی‌بودن احرازشدنی و قابل‌اتکا نیست.[۲]

ب. روایات: راجع به دلیل روایات باید گفت: موضوع شکستگی بینی در روایات مصرح نیست، ولی روایات قطع بینی برای فرض مذکور درخورِ استناد است. برای نمونه دو روایت را ذکر می‌کنیم.

۱. صحیحهٔ (تبریزی، ۱۳۹) حلبی از ابی‌عبداللّه(ع) قَالَ: «... فِي الْأَنْفِ إِذَا قُطِعَ الْمَارِنُ الدِّيَةُ»؛ در بینی هرگاه نرمهٔ بینی قطع شود، دیهٔ کامل ثابت است.[۳]

۲. صحیحهٔ (تبریزی، ۱۳۹) عبداللّه‌بن‌سنان عن ابی‌عبداللّه(ع): «فِي الْأَنْفِ إِذَا اسْتُؤْصِلَ جَدْعُهُ الدِّيَةُ»؛ هرگاه بینی کنده شود دیهٔ کامل ثابت است.[۴]

نحوهٔ استدلال به روایات در فرض اول به این بیان است که در روایات، قطع بینی و قطع نوک بینی مشمول دیهٔ کامل است؛ ولی قطع‌شدن دارای خصوصیت نیست و ازبین‌رفتن بینی از طریق دیگر مانند شکستن استخوان نیز می‌تواند مشمول این روایات باشد.[۵] به بیان دیگر، در فرضی که نوک بینی دیهٔ کامل دارد، به‌طریق اولویت، ازبین‌رفتن کل بینی دیهٔ کامل خواهد داشت.

ج. قاعدهٔ اعضای زوج و فرد: قاعدهٔ اعضای زوج و فرد برگرفته از روایت هشام‌بن‌سالم است؛ صحیحة[۶] هِشَامِ‌بْنِ‌سَالِمٍ قَالَ: «كُلُّ مَا كَانَ فِي الْإِنْسَانِ اثْنَانِ فَفِيهِمَا الدِّيَةُ وَ فِي أَحَدِهِمَا نِصْفُ الدِّيَةِ وَ مَا كَانَ وَاحِداً فَفِيهِ الدِّيَةُ»؛ هر عضوی که در انسان زوج است، در آن دو دیهٔ کامل و در یکی از آن دو، نصف دیه است و هر عضوی که در انسان واحد است، یک دیهٔ کامل ثابت است.[۷] این روایت اطلاق دارد و شامل هر عضو فردی می‌شود و اطلاق آن شامل ازبین‌بردن کامل بینی می‌شود.[۸]

برخی، ادلهٔ موجود را برای اثبات این دیدگاه کافی ندانسته و نپذیرفته و قائل به ارش شده‌اند؛ چراکه اجماع مذکور کاشف از قول معصوم نیست و دلیل دوم و سوم مربوط به قطع است نه شکستگی.[۹] ولی به نظر می‌رسد استدلال دوم و سوم از راه الغای خصوصیت از بریدن و همچنین قیاس اولویت دلالت کافی بر

---

۱. طوسی، المبسوط فی فقه الإمامیة، ۱۳۱/۷؛ تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱٤۱.

۲. خویی، موسوعة الإمام الخویی، ۲۷۱/۱.

۳. کلینی، الکافی، ۳۱۱/۷.

٤. کلینی، الکافی، ۳۱۲/۷.

۵. تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱٤۱.

٦. تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱۳۹.

۷. طوسی، تهذیب الأحکام، ۲۵۸/۱۰.

۸. خویی، مبانی تکملة المنهاج، ٤۲؛ خویی، موسوعه، ٤۸۳.

۹. خویی، مبانی تکملة المنهاج، ٤۲؛ خویی، موسوعة، ٤۸۲.

این مدعا دارند.

۲. ۲. شکستگی همراه با بهبودی

در فرضی که شکستگی بینی سبب ازبین‌رفتن بینی نمی‌شود، دو حالت بهبودی و عدم‌بهبودی بر آن متصور است. در فرض بهبودی، دو نظر در بین فقها شکل گرفته است. دیدگاه مشهور، تعلق یک‌دهم دیهٔ کامل در این فرض است. اولین فقیهی که چنین فتوایی ارائه کرده است شیخ مفید در کتاب مقنعه است. وی، بدون ارائهٔ هیچ مستندی این دیدگاه را برگزیده[۱] و بسیاری از فقهای دیگر نیز از وی تبعیت کرده‌اند، بدون اینکه مستندی برای آن ارائه کنند.[۲] محقق اردبیلی اذعان می‌کند که برای چنین دیدگاهی دلیلی نیافته است.[۳] صاحب‌جواهر چون به مظانّ خود این دیدگاه مستند به روایت ظریف است، بر محقق اردبیلی خرده می‌گیرد و می‌نویسد: «فوسوسة بعض الأفاضل فی دلیل الحکم المزبور حینئذ فی غیر محله».[۴] در روایت ظریف، دیهٔ شکستگی ستون فقرات در فرض بهبودی یک‌دهم دیهٔ کامل است[۵] و به نظر صاحب‌جواهر در همهٔ شکستگی‌های اعضای دارای دیهٔ کامل این حکم جاری است.[۶] چنین انگاره‌ای از سوی بعضی از بزرگان عرصهٔ فقاهت نقد شده است، مبنی‌بر اینکه چگونه می‌توان از حکمی راجع به شکستگی ستون فقرات، قاعدهٔ کلی برای موارد دیگر استنباط کرد، بدون اینکه قرینه‌ای در روایت بر وجود چنین قاعده‌ای وجود داشته باشد.[۷]

دیدگاه دوم که از سوی منتقدان دیدگاه اول ارائه شده است، رجوع به ارش و حکومت در مسئله است.[۸]

احتمال دیگر در مسئله این است که شکستگی استخوان بینی جزو شکستگی سر و صورت محسوب شود و درنتیجه موضوع هاشمه تحقق یابد. بعید نیست این احتمال به واقع نزدیک‌تر باشد؛ زیرا اطلاق شکستگی استخوان در سر و صورت، شکستگی بینی را نیز شامل می‌شود و دلیلی بر خروج بینی از آن وجود ندارد.

۲. ۳. شکستگی بدون بهبود

شکستگی بدون بهبود در فقه، موضوع ارش و حکومت است، البته ارشی بیش از یک‌دهم دیهٔ کامل.[۱]

۱. مفید، المقنعة، ۷٦۷.

۲. طوسی، النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، ۷۷٦؛ ابن‌حمزه، الوسیلة إلی نیل الفضیلة، ٤٤۷؛ شهید ثانی، مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، ٤۰۸/۱۵.

۳. مقدس اردبیلی، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، ۳٦۵/۱٤.

٤. صاحب‌جواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۱۹۲/٤۳.

۵. ابن‌بابویه، کتاب من لا یحضره الفقیه، ۸۷/٤.

٦. صاحب‌جواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۱۹۲/٤۳.

۷. موسوی خوانساری، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، ۲۲۲/٦؛ تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱٤۲.

۸. تبریزی، تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات، ۱٤۲.

احتمال مذکور (صدق هاشمه) در فرض قبل، در این فرض نیز مطرح است.

بعید نیست مسئلهٔ محل گفت‌وگو طبق مبنای ارش جای طرح نداشته باشد؛ زیرا در این صورت تعدد استخوان یا نبود آن تأثیری در تعیین ارش ندارد.

۳. موضع قانون‌گذار در دیهٔ شکستگی بینی

قانون‌گذار در فروض مختلف شکستگی بینی که در قسمت قبل به آن‌ها اشاره شد، حکم دیه و ارش را در مادهٔ ۵۹۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بیان کرده است که عبارت‌اند از: در فرض اول (شکستگی موجب فساد و ازبین‌رفتن بینی شود) دیهٔ کامل بر شکستگی تعلق می‌گیرد؛ فرض دوم (شکستگی همراه با بهبودی) موضوع یک‌دهم دیهٔ کامل است؛ فرض سوم (شکستگی بدون بهبود) موجب ارش است.

ظاهر قانون مذکور این است که تفاوتی بین سنین مختلف در این حکم وجود ندارد و شکستگی استخوان کودک، دیهٔ برابر با بزرگسالی دارد. البته اینکه قانون‌گذار ملتفت به تفاوت استخوان بینی در سنین کودکی بوده است، بعید به نظر می‌رسد. درهرحال، ظاهر قانون در مقام بازگوکردن تکلیف شکستگی بینی و دارای اطلاق است.

۳. ۱. تحلیل حقوقی

طبق مادهٔ ۵۳۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، در تعدد جنایات، اصل بر تعدد دیات و عدم تداخل آن‌هاست، مگر مواردی که در قانون خلاف آن مقرر شده باشد. بر این اساس، به‌دلیل تعدد شکستگی در بینی کودک باید به دیهٔ متعدد حکم شود و طبق مادهٔ ۵۴۱ قانون مجازات اسلامی نیز هرگاه در اثر ضربه‌ای یا هر رفتار دیگر، آسیب‌های متعدد در اعضای بدن به وجود آید، درصورتی‌که هریک از آن‌ها در اعضای مختلف باشد یا همه در عضوی باشد، ولی نوع هر آسیبی غیر از نوع دیگری باشد یا از نوعی باشد ولی در دو یا چند محل جداگانه از یک عضو باشد؛ هر آسیب دیهٔ جداگانه دارد. اطلاق این ماده نیز شامل بینی کودک می‌شود؛ چراکه طبق فرض مسئله، ضربه و نوع آسیب واحد است؛ ولی به‌دلیل تعدد محل جنایت وارده، موضوع دیه متعدد است.

مادهٔ ۵۹۳ قانون مجازات قابل استناد برای وحدت شکستگی در این مسئله نیست؛ چراکه این ماده درصدد بیان کلیت حکم شکستگی است. شاهد این مدعا این است که اگر شکستگی متعددی توسط دو

۱. شهید ثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ۲۰۸/۱۰.

شخص بر یک بینی اتفاق بیافتد یا دو شکستگی جداگانه توسط شخص واحد بر بینی رخ دهد، با تمسک به مادهٔ ۵۳۸ و مادهٔ ۵۴۱ حکم به تعدد دیهٔ مقرره در مادهٔ ۵۹۳ خواهد شد و این به‌خوبی حاکی از این است که مادهٔ ۵۹۳ درصدد بیان اصل دیهٔ شکستگی بینی است و در مقام بیان وحدت و تعدد شکستگی نیست؛ بنابراین نمی‌توان به اطلاق مادهٔ ۵۹۳ تمسک کرد و شکستگی بینی کودک را طبق این ماده دارای دیهٔ واحد دانست و باتوجه‌به تعدد شکستگی ناشی از تعدد محل در بینی کودک، طبق مادهٔ ۵۳۸ و ۵۴۱ حکم به دیهٔ متعدد می‌شود.

۳. ۲. تأسیس اصل

همان‌گونه در تحلیل حقوقی بیان شد قاعدهٔ کلی و اصل اولی برگرفته از فقه این است که در جنایات در قبال هر جنایت، مسئولیت جداگانه بر مرتکب وجود دارد. در کتب فقهی نیز به انحاء مختلف به این اصل اشاره شده است.[1] بنابراین، در فرضی که جنایت وارده سبب ثبوت دیه باشد، به میزان و تعداد آسیب‌های وارده دیه ثابت خواهد بود. بنابراین، در فرضی که تعدد آسیب‌ها محرز شود، اصل بر تعدد دیات است.

اصل دیگری به نام اصل عدم‌دیهٔ مازاد در فرض شک نیز وجود دارد که باوجودِ اصل عدم‌تداخل نوبت به آن نمی‌رسد؛ زیرا اصل عدم‌دیهٔ مازاد اصل عملی است، درحالی‌که اصل عدم‌تداخل برگرفته از ظواهر ادله و در واقع قاعده‌ای برگرفته از امارات است[2] و باوجودِ اماره (دلیل) نوبت به اصل نمی‌رسد.

۴. دیدگاه‌های مختلف در شکستگی بینی کودک

دو احتمال در مسئله وجود دارد: ۱. دیه و ارش شکستگی بینی کودکان برابر با بزرگسالان است؛ ۲. شکستگی بینی کودک دارای دیهٔ متفاوت از بزرگسالان است.

٤. ۱. دیدگاه ثبوت دیه و ارش برابر با بزرگسالان

همان‌گونه که بیان شد دیدگاه اول در مسئلهٔ ثبوت دیه و ارش برابر با بزرگسالان است. استفتائی که از سوی دفتر مطالعات فقهی پزشکی قانونی در تاریخ ۱۴۰۰/۰۳/۳۰ از مراجع انجام شده است نشان می‌دهد این دیدگاه در میان فقهای معاصر دارای طرفداران بیشتری است[3] که در ذیل تقریر و ادلهٔ نظریه ارائه می‌شود.

---

۱. نک: صیمری، غایة المرام فی شرح شرائع الإسلام، ٤٦٤/٤؛ مقدس اردبیلی، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، ١٤/ ٣٦٢؛ صاحب‌جواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ٣١١/٤٣.

۲. مراغی، العناوین الفقهیة، ٢٤٢/١.

۳. صافی گلپایگانی، استفتاء شمارهٔ ۳۱۰؛ سبحانی تبریزی، استفتاء شمارهٔ ۱۳٤۹؛ شبیری زنجانی، استفتاء شمارهٔ ۱۵۳٦۵؛ علوی گرگانی، استفتاء شمارهٔ ۱٦۱۹۹.

تقریر نظریه: طبق این نظریه، تفاوتی میان بینی کودک و بزرگسالان نیست و اگرچه تعدد استخوان بینی در کودکی منجر به تعدد شکستگی است، ولی این تعدد شکستگی موضوع تعدد دیه و ارش نیست و اساساً وحدت ظاهری بینی در نگاه عرف با وحدت حکم همراه است. بنابراین، در کودکان طبق مبنای مشهور، شکستگیِ همراه با فساد، دیهٔ کامل خواهد داشت و در فرض عدم‌فساد و همراه با بهبودی موضوع یک‌دهم دیه و در فرض عدم‌بهبودی موضوع ارش است. طبق دیدگاه‌های دیگری که در شکستگی بینی وجود دارد نیز همان دیهٔ بزرگسالی به شکستگی بینی کودک تعلق خواهد گرفت.

ادلهٔ نظریه: چند دلیل برای نظریهٔ واحدبودن دیه و ارش می‌توان اقامه کرد که در ادامه بررسی می‌شود.

دلیل اول؛ اجماع: بررسی فتاوای فقها در مسئله نشان می‌دهد همهٔ فقها در مسئلهٔ شکستگی استخوان بینی به‌صورت مطلق حکم به دیهٔ واحد کرده‌اند و اطلاق این فتاوا حاکی از عدم‌تفصیل بین کودک و بزرگسال در مسئله است. مبتلابه‌بودن مسئله از یک سو و عدم‌تفصیل فقها راجع به کودکی و بزرگسالی از سوی دیگر، ارادهٔ صاحبان فتاوا را در خصوص اطلاق نمایان‌تر می‌سازد.

دلیل دوم؛ اطلاق روایات دیهٔ بینی: راجع به کودک و بزرگسال در روایاتِ مربوط به دیهٔ بینی هیچ تفصیلی داده نشده است. این روایات را مرور می‌کنیم.

۱.امام صادق(ع) می‌فرمایند: بینی هرگاه قطع شود و در دو لب، دیهٔ کامل است.[۱]

۲.امام صادق(ع) می‌فرمایند: بینی هرگاه کنده شود، دیهٔ کامل ثابت است.[۲]

۳.امام صادق(ع) می‌فرمایند: هرگاه نرمی بینی قطع شود، دیهٔ کامل ثابت است.[۳]

۴.امام صادق(ع) می‌فرمایند: بینی هرگاه قطع شود، دیهٔ کامل ثابت است.[۴]

۵.امام صادق(ع) می‌فرمایند: هرگاه بینی از نرمی آن قطع شود، دیهٔ کامل ثابت است.[۵]

همان‌گونه که در این روایات مشهود است در هیچ روایاتی راجع به سن مجنی‌علیه و صغر و کبر وی در مسئلهٔ قطع و کنده‌شدن بینی، سؤال یا اشاره نشده است و این به‌خوبی حاکی از اطلاق حکم دیهٔ واحد در همهٔ افراد است.

دلیل سوم؛ ارتکاز متشرعان: ارتکاز متشرعه از ادلهٔ لبیِ استنادشده در فقه است.[۶] ارتکاز متشرعه

---

۱. الْحَلَبِيِّ عَنْ أَبِي‌عَبْدِاللَّهِ(ع) قَالَ: فِي الْأَنْفِ إِذَا قُطِعَ الْمَارِنُ الدِّيَةُ وَ فِي الشَّفَتَيْنِ الدِّيَةُ (کلینی، الکافی، ۳۱۱/۷تا۳۱۲).

۲. عَبْدِاللَّهِ‌بْنِ‌سِنَانٍ عَنْ أَبِي‌عَبْدِاللَّهِ(ع) فِي الْأَنْفِ إِذَا اسْتُؤْصِلَ جَدْعُهُ الدِّيَةُ (کلینی، الکافی، ۳۱۲/۷).

۳. زُرَارَةَ عَنْ أَبِي‌عَبْدِاللَّهِ(ع) قَالَ: وَ فِي الْأَنْفِ إِذَا قُطِعَ الْمَارِنُ الدِّيَةُ (کلینی، الکافی، ۳۱۲/۷).

٤. سَمَاعَةَ عَنْ أَبِي‌عَبْدِاللَّهِ(ع) وَ فِي الْأَنْفِ إِذَا قُطِعَ الدِّيَةُ كَامِلَةً (کلینی، الکافی، ۳۱۲/۷).

۵. الْعَلَاءِ‌بْنِ‌الْفُضَيْلِ عَنْ أَبِي‌عَبْدِاللَّهِ(ع) قَالَ: إِذَا قُطِعَ الْأَنْفُ مِنَ الْمَارِنِ فَفِيهِ الدِّيَةُ تَامَّةً (کلینی، الکافی، ۳۱۲/۷).

٦. نک: حکیم، مستمسک العروة الوثقی، ٧٤/٤؛ خویی، موسوعة الإمام الخویی، ۳۷/۲۱.

درصورتی‌که انسان را به‌صورت قطعی به نظر شرع مقدس برساند، ارتکازی که ناشی از انس با مسائل شریعت است و در شکل‌گیری آن، خود شرع دخیل است، از ادلهٔ استنباط حکم شرعی است. تردیدی نیست که در اذهان متشرعان و افرادی که آشنای با مسائل و احکام شرعی هستند، هیچ تفصیلی بین افراد در بحث شکستگی بینی ازنظرِ سنی و... وجود ندارد و این نشان‌دهندهٔ این است که در شریعت حکمی کلی برای همهٔ افراد جعل شده است.

دلیل چهارم؛ اطلاق دلیل شکستگی ستون فقرات: صاحب‌جواهر حکم شکستگی استخوان بینی را مستنبَط از قاعده‌ای می‌داند که در روایت ظریف بر شکستگی ستون فقرات تطبیق شده است[1] و طبق قاعدهٔ مذکور هیچ تفاوتی بین سنین افراد و حتی تعدد استخوان نیست و حتی ممکن است گفته شود درصورتی‌که‌شکستگی متعدد باشد نیز دیهٔ متعدد نیست.

دلیل پنجم؛ مقایسه با شکستگی استخوان‌های دیگر: باتوجه‌به این نکته که مسئلهٔ محل گفت‌وگو در استخوان‌های درشت دیگر کودک مانند استخوان ساق پا نیز وجود دارد و استخوان جمجمه در سنین کودکی و نوجوانی از استخوان‌های جدا از یکدیگر تشکیل شده و به‌مرورزمان به حالت پیوستگی می‌رسد، بااین‌حال در خصوص شکستگی استخوان‌های دیگر در روایات هیچ تفصیلی بین کودکی و بزرگسالی افراد داده نشده است.[2] بنابراین اطلاق روایات، شامل شکستگی در زمان کودکی نیز می‌شود و این به‌خوبی گویاست که معیار در شکستگی در استخوان‌های سر و صورت بزرگسالی است.

ممکن است این استدلال با این اشکال مواجه شود که مقایسهٔ بین دو حکم، دو موضوع قیاس محسوب می‌شود و ازنظرِ استنباطی صحیح نیست، ولی این اشکال وارد نیست؛ زیرا ادعای وجود خصوصیت خاص در استخوان‌های دیگر ادعای گزافی به نظر می‌رسد و بسیار بعید است که اطلاق حکم در استخوان‌های دیگر راجع به کودکی، دارای خصوصیت خاصی باشند؛ برای مثال، برابربودن دیه در کودکی و بزرگسالی در استخوان ساق پا ناشی از خصوصیت خاصی باشد که بینی فاقد آن خصوصیت و ویژگی است. چنین احتمالی پذیرفتنی نیست و این اطمینان وجود دارد که از این نظر فرقی میان استخوان‌های مختلف نیست.

۱. صاحب‌جواهر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۱۹۲/۴۳.

۲. امام صادق(ع) راجع به جراحات وارده بر سر فرمودند: امیرالمؤمنین(ع) فرمود: رسول خدا(ص) در مأمومه به یک‌سوم دیهٔ کامل حکم کرد و در منقله پانزده شتر و در موضحه پنج شتر و در دامیه یک شتر و در باضعه دو شتر و در متلاحمه سه شتر و در سمحاق چهار شتر (کلینی، الکافی، ۳۲٦/۷). روایات دیگری نیز قریب به این مضمون از معصومان صادر شده است که در باب دیات جراحات و شجاج اصول کافی ذکر شده است (کلینی، الکافی، ۳۲٦/۷).

در روایت ظریف چنین نقل شده است: در ساق هرگاه بشکند و بدون عیب بهبود یابد، یک‌پنجم دو پا؛ یعنی دویست دینار ثابت است (ابن‌بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، ۸۹/٤).

همان‌گونه که مشهود است در این روایات حکم در خصوص سنین مختلف مجنی‌علیه ثابت مطلق است و تفصیلی راجع به کودکی و بزرگسالی داده نشده است.

علاوه‌بر این، فقها تصریح کرده‌اند که احکام شکستگی سر و صورت یکی است که نشان‌دهندهٔ عدم خصوصیت در سر است.[۱]

دلیل ششم؛ اصل عدم‌تعلق دیهٔ مازاد: به‌دلیل نبود ادلهٔ کافی، به‌صورت قطعی نمی‌توان راجع به وحدت یا تعدد دیه اظهارنظر کرد؛ بنابراین باید به اصل مراجعه شود و اصل بر عدم‌تعلق دیهٔ مازاد است. بنابراین، باید استخوان بینی کودک در حکم استخوان واحد در نظر گرفته شود؛ زیرا اصل استصحاب عدم تعلق دیهٔ مازاد مستلزم رد تعلق دیهٔ مازاد بر یک دیه است.

راجع به استدلال‌های مطرح‌شده برای اثبات برابری دیه و ارش شکستگی کودک و بزرگسالی نقدهایی وجود دارد که در ذیل به آن اشاره می‌شود.

نقد و بررسی استدلال اجماع: استدلال به چنین اجماعی بر فرض تحقق آن دارای ایراداتی است:

۱. این احتمال وجود دارد که نبود اطلاع کافی از موضوع گسسته‌بودن استخوان‌های بینی و جمجمه در کودک و نوجوان منجر به مغفول‌ماندن این مسئله و عدم‌ورود فقها به این مسئله باشد؛ چراکه در غیر این صورت، تذکر به این مسئله داده می‌شد. مسکوت‌بودن این مسئله به‌صورت مطلق در کتب فقهی، خود گویای این است که مسئله فاقد موضوع‌شناسی مناسبی در زمان سابق بوده است. حتی امروزه نیز باوجود گسترش اطلاعات پزشکی در جامعه، بسیاری از این مسئله ناآگاهند. این اشکال، تعبدی‌بودن اجماع را مخدوش می‌سازد.

۲. باوجود روایات دیهٔ انف نیز نمی‌توان به چنین اجماعی استناد کرد؛ زیرا به احتمال بسیار قوی مستند فتاوای فقها در مسئلهٔ روایات موجود در بینی (انف) و روایت ظریف بوده است. باوجودِ مدرکی‌بودن یا احتمال مدرکی‌بودن اجماع، تعبدی‌بودن اجماع که ملاک اعتبار آن است از بین می‌رود.

بررسی استدلال به اطلاق روایات: همان‌گونه که قبلاً اشاره شد هیچ روایتی دال بر شکستگی استخوان بینی وجود ندارد و همهٔ روایات موجود مربوط به قطع بینی است. بنابراین، اطلاق این روایات نمی‌تواند مستند مسئله قرار گیرد.

ممکن است این اشکال چنین پاسخ داده شود که مستند فقهی فتاوا بر شکستگی بینی همین روایات است، بنابراین راجع به فتوای فقها از طریق رجوع به روایات اطلاق شکل می‌گیرد، درنتیجه به انضمام روایات و فتاوا می‌توان برداشت اطلاق از فتاوا کرد.

در پاسخ باید گفت: اولاً همان‌گونه که در بندهای بعدی اشاره خواهیم کرد، مستند دیگری برای چنین

---

۱. مفید، المقنعة، ٧٦٦.

فتوایی از قواعد وجود دارد، بنابراین نمی‌توان چنین مطلبی را به‌صورت قطعی به فقها نسبت داد؛ ثانیاً به صرف اینکه مستند فقها در مسئلۀ شکستگی استخوان بینی روایات مربوط به قطع بینی است، دلیل کافی بر اطلاق‌گیری از این فتاوا نیست؛ زیرا اطلاق این روایات مربوط به قطع بینی است و این روایات راجع به شکستگی اطلاق ندارند، بنابراین چگونه می‌توان در فتاوا به‌دنبال اطلاق ناشی از روایات بود. به دیگر بیان، می‌توان گفت: نوک بینی راجع به افراد مختلف دارای تفاوت اساسی نیست و اطلاق روایات در خصوص قطع آن ناشی از خصوصیت نوک بینی است و نمی‌توان بدون دلیل معتبر، چنین اطلاقی را راجع به استخوان که در افراد صغیر و کبیر تفاوت اساسی دارد گسترش داد.

نقد استدلال به ارتکاز متشرعان: به نظر می‌رسد ارتکاز متشرعان در این مسئله ناشی از وجود فتاوای فقهاست و به‌اصطلاح مدرکی است. دلیل این ادعا این است که این مسئله در عین حالی که مبتلابه مردم است، در کلمات فقها مطرح شده است و بیشتر فقها راجع به آن اظهارنظر کرده‌اند. بنابراین آنچه که در ذهن مردم وجود دارد مطمئناً ناشی از همین فتاوا و کلمات بزرگان فقهی است یا لااقل احتمال مدرکی‌بودن در آن وجود دارد، درنتیجه نمی‌توان به‌صورت جزمی آن را ارتکازی تعبدی دانست و همان‌طور که در بحث اجماع از سوی برخی از فقها تصریح شده است، اجماع غیرتعبدی حجت نیست[1] و ملاک اعتبار اجماع و ارتکاز متشرعان، واحد است. به‌تعبیر دقیق‌تر، اجماع کاشف از ارتکاز متشرعه است، درنتیجه ملاک اجماع به ارتکاز متشرعه است.

نقد استدلال به روایت ظریف: در خصوص این استدلال دو گونه اشکال مطرح است؛ یک اشکال به اصل مبنایی که صاحب‌جواهر برگزیده و اشکال دیگر، براساس صحت چنین مبنایی؛ چراکه اولاً، همان گونه که قبلاً اشاره شد استدلال به روایت ظریف در این مسئله محل تردید برخی از بزرگان فقه قرار گرفته و حق این است که اشکال وارد است و نمی‌توان از روایت ظریف برداشت یک قاعده کرد و ثانیاً، بنا بر پذیرش چنین قاعده‌ای همچنان استدلال به آن در این مسئله خالی از وجه است؛ زیرا این قاعده درصدد بیان این نکته است که در اعضای فردی که دیۀ کامل دارند شکستگی همراه با بهبودی دارای یک‌دهم دیۀ کامل است. بنابراین، درصدد بیان تعدد استخوان یا تعدد شکستگی نیست و اطلاق‌گیری در فرضی که دلیل در مقام بیان نیست ممکن نخواهد بود.

نقد اصل عدم: رجوع به‌دلیل اصل در فرضی است که هیچ دلیلی از ادلۀ اجتهادی برای اثبات مدعا وجود نداشته باشد. بنابراین باید ادلۀ اجتهادی طرفین بررسی شود و در صورت فقدان دلیل معتبر می‌توان به

۱. خویی، موسوعة الإمام الخویی، ۲۰۳/۵.

این دلیل تمسک کرد. بله، اگر دیدگاه عدم‌تعدد دیه پذیرفته شود، این اصل می‌تواند به‌صورت مؤید در نظر گرفته شود.

٤. ٢. ثبوت دیه و ارش مستقل از بزرگسالان

دیدگاه دوم در مسئلهٔ مستقل‌بودن دیه و ارش کودکی در فرضی است که شکستگی در دو استخوان کودک پدید آمده باشد که در این صورت باید شکستگی استخوان بینی کودک مستقل از شکستگی بزرگسالی دیده شود.[1] تقریر نظریه و ادلهٔ آن درادامه ذکر می‌شود.

تقریر نظریه: طبق این نظریه، شکستگی بینی کودک و بزرگسالان لزوماً دارای دیه و ارش واحد نیست و تعدد استخوان بینی در کودک درصورتی‌که منجر به تعدد شکستگی شود، این تعدد شکستگی موضوع تعدد دیه و ارش است. بنابراین، در صورت شکستگی دو استخوان بینی، دیهٔ متعدد ثابت است؛ درنتیجه کودکان طبق مبنای مشهور شکستگی همراه با فساد، دیهٔ کامل خواهد داشت و در فرض عدم‌فساد و همراه با بهبودی موضوع دو دهم دیه در فرض شکستگی دو استخوان بینی و یک‌دهم در فرض شکستگی یک استخوان و در فرض عدم‌بهبودی موضوع ارش است.

ادلهٔ نظریه: نظریهٔ فوق طبق قاعدهٔ اصلی شکستگی و اصل عدم‌تداخل توجیه‌شدنی است.

قاعدهٔ عدم‌تداخل: اولین دلیل و شاید اهم ادله برای اثبات تعدد دیه، رجوع به قواعد کلیِ شکستگی و عدم‌تداخل دیات است. انصراف ادله و فتاوا به فرد متعارف از هر عنوان سبب شکل‌گیری این انگاره می‌شود که در فتاوا به حکم شکستگی بینی کودک اشاره نشده است. دلیل انصراف این است که عنوانی که در روایات یا فتاوا موضوع حکم شرعی قرار داده می‌شود، افراد متعارف آن موضوعِ مورد قصد گوینده است و ازآنجاکه بینی افراد بزرگسال، بینی متعارف محسوب می‌شود؛ درنتیجه دیهٔ بیان‌شده برای شکستگی بینی، منصرف به زمان بزرگسالی است؛ لذا باید راجع به شکستگی استخوان بینی کودک رجوع به قواعد کلی شکستگی شود و چون فرض بر تعدد استخوان و درنتیجه تعدد شکستگی است و از طرفی اصل بر عدم تداخل دیات است، درنتیجه طبق مادهٔ ۵۹۳ که برای شکستگی بینی همراه بهبود یک‌دهم دیه کامل در نظر گرفته شده، برای شکستگی هر استخوان بینی کودک دیهٔ مستقل تعلق می‌گیرد.

نقد استدلال به قاعدهٔ کلی: رجوع به قاعدهٔ کلی شکستگی در فرضی که دلیل معتبر و خاصی برای اثبات دیه یا عدم‌دیه وجود ندارد منطبق بر ضوابط استنباط است، ولی باتوجه‌به برخی از ادلهٔ ارائه‌شده برای برابری دیه و ارش شکستگی بینی کودکان و بزرگسالان که ازجمله آن‌ها اطلاق روایی است، نوبت به قاعدهٔ

---

١. مکارم شیرازی، استفتاء شمارهٔ ٦٥٦٨٣٤.

کلی شکستگی و اصل عدم‌تداخل نمی‌رسد.

نتیجه‌گیری

در این نوشتار، شکستگی بینی کودک در انحاء مختلف شکستگی که همراه با فساد و بهبودی و عدم بهبودی است بررسی فقهی شد. دو نظریهٔ کلی برای شکستگی بینی کودک که دارای استخوان بینی جدا می باشند وجود دارد: طبق یک نظریه، شکستگی بینی کودک همانند شکستگی بینی بزرگسالان و درنتیجه دارای دیه و ارش واحد است و طبق نظریهٔ دیگر، شکستگی بینی کودک به‌دلیل تعدد استخوان و درنتیجه تعدد شکستگی، دارای دیهٔ دوچندان نسبت به شکستگی بزرگسالان خواهد بود.

مطالعهٔ ادله و مستندات موضوع شکستگی بینی کودک نشان می‌دهد از میان ادلهٔ متنوعی که برای عدم تعدد دیه ارائه شده است، یک دلیل قابلیت بیشتری برای استناد دارد: مقایسهٔ استخوان‌های دیگری که همانند استخوان بینی، بین کودکی و بزرگسالی متفاوت است و روایات، فرقی میان کودکی و بزرگسالی در دیهٔ شکستگی آن‌ها مطرح نکرده و اطلاق دارند. با نبودن احتمال خصوصیت در بینی کودک به‌لحاظ کودکی و بزرگسالی به نسبت استخوان‌های مذکور این اطمینان شکل می‌گیرد که در استخوان بینی نیز همانند استخوان‌های دیگر تفاوتی بین کودکی و بزرگسالی نیست، این حکم موافق اصل عدم‌تعلق دیهٔ مازاد است. اطلاق کلمات فقها در بیان دیهٔ شکستگی بینی نیز مؤیدی است بر برداشت مذکور از روایات.

منابع

ابن‌بابویه، محمدبن‌علی. کتاب من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی. چاپ‌دوم، ۱۴۱۳ق.

ابن‌حمزه، محمدبن‌علی. الوسیلة إلی نیل الفضیلة. قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی(ره). ۱۴۰۸ق.

الهی، بهرام. استخوان شناسی به همراه مفاصل. تهران: جیحون. چاپ‌بیست‌ودوم، ۱۳۸۸.

تبریزی، جواد. تنقیح مبانی الأحکام: کتاب الدیات. قم: دار الصدیقة الشهیدة(س). ۱۴۲۸ق.

حکیم، محسن. مستمسک العروة الوثقی. قم: دار التفسیر. ۱۴۱۶ق.

حلی، محمدبن‌حسن. ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. قم: اسماعیلیان. چاپ‌اول، ۱۳۸۷ق.

حسینی مراغی، عبدالفتاح‌بن‌علی. العناوین الفقهیة. قم: دفتر انتشارات اسلامی. چاپ‌اول، ۱۴۱۷ق.

خویی، ابوالقاسم. مبانی تکملة المنهاج. قم: مؤسسهٔ احیاء آثار امام خویی(ره). ۱۴۲۲ق.

ـــــــــــــ. موسوعة الإمام الخویی. قم: مؤسسهٔ احیاء آثار امام خویی(ره). ۱۴۱۸ق.

شهید اول، محمدبن‌مکی. غایة المراد فی شرح نکت الإرشاد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی. ۱۴۱۴ق.

شهید ثانی، زین‌الدین‌بن‌علی. الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. محشّی: کلانتر. قـم: کتـاب‌فروشـی داوری. ۱۴۱۰ق.

________________. مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسهٔ معارف اسلامی. ۱۴۱۳ق.

صاحب‌جواهر، محمدحسن‌بن‌باقر. جواهر الکلام فـی شـرح شـرائع الإسـلام. بیـروت: دار إحیـاء التـراث العربـی. چاپ‌هفتم، ۱۴۰۴ق.

صیمری، مفلح‌بن‌حسن. غایة المرام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار الهادی. چاپ‌اول، ۱۴۲۰ق.

طوسی، محمدبن‌حسن. المبسوط فی فقه الإمامیة. تهران: مرتضوی. چاپ‌سوم، ۱۳۸۷ق.

______________. النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دار الکتاب العربی. چاپ‌دوم، ۱۴۰۰ق.

______________. تهذیب الأحکام. تهران: دار الکتب الإسلامیة. چاپ‌چهارم، ۱۴۰۷ق.

علامه حلی، حسن‌بن‌یوسف. تبصرة المتعلمین فی احکام الدین. تهران: مؤسسهٔ چاپ و نشر. ۱۴۱۱ق.

________________. ارشاد الأذهان الی احکام الإیمان، قم: دفتر انتشارات اسلامی. چاپ‌اول، ۱۴۱۰ق.

قانون مجازات اسلامی. مصوب ۱۳۹۲.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیة. چاپ‌چهارم، ۱۴۰۷ق.

مفید، محمدبن‌محمد. المقنعة. قم: کنگرهٔ جهانی هزارهٔ شیخ مفید. ۱۴۱۳ق.

مقدس اردبیلی، احمدبن‌محمد. مجمع الفائدة و البرهان فی شـرح ارشـاد الأذهـان. قـم: دفتـر انتشـارات اسـلامی. ۱۴۰۳ق.

موسوی خوانساری، احمد. جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: اسماعیلیان. چاپ‌دوم، ۱۴۰۵ق.

نگهدار، فریدون. آناتومی استخوان و مفاصل. تهران: نور دانش. چاپ‌پنجم، ۱۳۹۰.

Poublon RM.Verwoerd CD.Verwoerd-Verhoef HL. Anatomy of the upper lateral cartilages in the human newborn. Rhinology, 1990, Mar28,1 , 41-5.PMID: 2336524.

Alcaraz N.Lawson W. Trauma of the nose and nasoethmoid complex in children and adolescents. Facial Plast Surg Clin North Am. 1999, 7, 175-84.

https: //www. n cbi. n lm. n ih. g ov/pmc/articles/PMC3199823.

www. v erywellhealth. c om/nasal-bone-anatomy-4588034

https: //www. n cbi. n lm. n ih. g ov/pmc/articles/PMC/ 3199823.

academic. o up. c om/asj/article/35/3/242/201155

entokey. c om/pediatric-rhinology-developmental-aspects-and-surgery

citation-۲www. v erywellhealth. c om/nasal-bone-anatomy- 4588034.